

УДК 631.15:304.3:351.84

*В.П. РЯБОКОНЬ, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, головний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Тенденції розвитку соціальної сфери села на сучасному етапі

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс є одним із пріоритетних секторів економіки України, де створюється основна маса продовольчих ресурсів, формується майже три чверті роздрібного товарообороту, що має вирішальне значення для гарантування продовольчої безпеки країни, підвищення життєвого рівня українського народу.

Нині на селі в процесі реформування аграрного сектору здійснюються глибокі соціально-економічні перетворення, які набули незворотного характеру. В основу реформ було закладено нову ідеологію аграрних відносин, насамперед, надання приватному сільськогосподарському виробництву самостійності у виборі форм господарювання, шляхів реалізації продукції, партнерів по співпраці. Є всі підстави стверджувати, що в країні чітко визначився курс на створення сучасної ринкової економіки на засадах багатокладності. До глобальних системних перетворень слід віднести також розширення соціальної бази реформ.

Проте жорстка економічна криза, яка охопила всі галузі агропромислової сфери, призвела до стійкої тенденції спаду виробництва, загострення фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників, погіршення їхньої платоспроможності, істотного зниження обсягів споживання основних продуктів харчування. В кінцевому рахунку – до занепаду села, що характеризується скороченням чисельності сільського населення, негативною демографічною ситуаці-

єю, зростанням безробіття, міграцією найактивнішої частини селян у міста, руйнацією соціальної сфери села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питанням розвитку соціальної сфери села приділена значна увага. Зокрема, ця проблема знайшла своє відображення у працях О.Г. Булавки [1, 10], І.Ф. Гнибіденка, В.С. Дієсперова [2], Е.М. Лібанової, М.Й. Маліка [3, 5, 10], М.К. Орлатого, О.І. Павлова [4], П.Т. Саблука [7], В.К. Терещенка, В.В. Юрчишина, К.І. Якуби та інших.

Мета статті – проаналізувати тенденції розвитку соціальної сфери села в сучасних умовах, обґрунтувати причини її руйнації й намітити шляхи розв'язання назрілих проблем життєдіяльності сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. Відродження українського села, виведення його з кризового стану не можна тлумачити як повернення до певного, раніше досягнутого рівня соціального його забезпечення. Цей процес необхідно розглядати з позиції розвитку високотехнологічного конкурентоспроможного та ефективного аграрного виробництва на інноваційній основі, спрямованого на повне задоволення потреб населення у високоякісних харчових продуктах, забезпечення продовольчої безпеки країни. Під впливом сукупності організаційно-економічних, політичних, правових, техніко-технологічних, етнічних й інших факторів в Україні превалює, як і раніше, пріоритетність розвитку виробничої сфери в аграрному секторі, першочергове створення умов для нарощування обсягів та підвищен-

© В.П. Рябоконт, 2015

ня ефективності агропромислового виробництва. І це закономірно. Адже результативність діяльності аграрного сектору економіки значною мірою впливає на розвиток ряду інших галузей народногосподарського комплексу, на рівень харчового забезпечення населення країни, є матеріально-ресурсною базою для поліпшення умов соціального розвитку сільських поселень, підвищення матеріального й культурно-побутового рівня селян. Все це породжувало тенденцію пріоритетності розвитку сільськогосподарського виробництва, пов'язану, насамперед, із перерозподілом більшості коштів і засобів у виробничу сферу.

Що стосується соціального розвитку села, поліпшення умов життєдіяльності сільських територій, то тут здебільшого переважали й нині переважають принципи залишкового виділення коштів і матеріально-технічних ресурсів. Це призвело, як відомо, до призупинення системного відновлення спожитих засобів у соціальній сфері на селі, до його матеріально-ресурсного та морального занепаду, що суттєво вплинуло в цілому на згортання розвитку соціальної сфери села. За цих умов винятково важливого значення набуває проблема соціального відродження села, спрямована на докорінне поліпшення виробничих і культурно-побутових умов життєдіяльності працівників аграрної сфери.

При цьому слід мати на увазі, що українське село – це не тільки традиційне виробництво високоякісних продовольчих ресурсів та сировини для переробної промисловості, це спосіб життя понад 14 млн сільських жителів, що становить третину населення країни, зі своїм домашнім побутом, звичаями, участю у реформуванні й розвитку суспільного виробництва. Українське селянство споконвічно було незмінним творцем продовольчого достатку для свого народу, носієм моралі та національної культури.

На початку 2014 року сільська поселенська мережа налічувала 27 385 сільських населених пунктів, в яких нараховується 6,9 млн осіб економічно активного населення, в тому числі 6,4 млн зайнятого, 5,6 млн – населення працездатного віку; 3,6 млн осіб були працюючі, причому 54,8% з них працювали за межами свого населеного пункту,

в тому числі 67,1% – у містах і селищах міського типу.

Протягом останніх дев'яти років на 119,0 тис. осіб, або у 2,4 раза, збільшилася чисельність працюючих за кордоном – усього 205,2 тис. осіб. Фактично ця цифра у кілька разів більша.

Безпосередньо в сільських населених пунктах за місцем реєстрації працює 1,6 млн осіб, із них 35,3% – у сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними галузях, 19,6 і 6,6% – відповідно в галузях освіти й охорони здоров'я, 8,2% – у торгівлі та займалися ремонтом автотранспортних засобів, майже 2,9 млн осіб, або кожен третій житель у віці 16-59 років, не працювали і не навчалися, 3,2 млн осіб зайняті тільки в особистому селянському господарстві, що на 26,9% більше проти 2005 року. Одним із важливих факторів, що впливає на зайнятість, є наявність у сільській місцевості суб'єктів господарської діяльності, в той же час у 34,2% населених пунктів вони зовсім відсутні.

Аналіз переконливо доводить, що протягом тривалого періоду відбувається деградація українського села, поглиблюється негативна демографічна його ситуація, щорічно зникають із карти держави окремі сільські поселення. Так, тільки з 2005 по 2013 рік кількість сільських населених пунктів зменшилася на 962 од. Із загальної кількості сільських населених пунктів не мали населення і не були зняті з обліку: у 2001 р. – 151, 2005 р. – 227, 2013 р. – 369 сіл. У переважній більшості сіл культурно-побутові умови не відповідають сучасним вимогам цивілізованого суспільного буття. Це стосується стану з рівнем оплати праці, забезпечення сільських жителів житлом, послугами медичного обслуговування, комунальної сфери, дитячими, освітянськими, культурними закладами, засобами дорожнього сполучення.

Зокрема, істотного поліпшення потребують житлові умови сільського населення: 14,3% житлових будинків побудовано до 1943 року, 50,6 – у період із 1944 до 1970 року, 27,4 – з 1971 до 1990 року й тільки 7,7% сільського житла споруджено за останні 24 роки. Лише 37,4% будинків побудовано з цегли, решта – з недовговічних

матеріалів, дахи 37,2 тис. будинків вкриті соломою, очеретом і толем; 5,7% будинків (336,7 тис.) використовувалися сезонно, а 602,6 тис. – пустували, що порівняно з попереднім обстеженням (1965 р.) більше відповідно на 10,1 та 20,8%. Зменшення будівництва житла пояснюється не тільки складнощами в забезпеченні забудовників будівельними матеріалами, підвищенням цін на них, а в першу чергу зниженням рівня життя сільського населення.

Для подальшої активізації індивідуального будівництва на селі необхідно створити відповідні передумови, основними серед яких є формування контингенту потенційних забудовників, гарантоване забезпечення їх матеріалами, послугами транспорту і спеціальними будівельними бригадами. Потребують вирішення питання надання індивідуальним забудовникам пільгових довгострокових державних кредитів, як це передбачено чинним законодавством. Залишається нерозв'язаною проблема побутового облаштування сільського житлового фонду. Лише 38,5% будинків мають центральне опалення, 26,3 – водопровід, 22,4 – каналізацію, 12,2 – гаряче водопостачання, 52,9 – природний, 30,5% – скраплений газ. За даними обстеження 112,4 тис. жителів 442 населених пунктів користуються привозною водою, найбільша кількість таких пунктів у Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій областях.

У 6,7 тис. сільських населених пунктів із числом жителів 2,2 млн осіб відсутні дороги з твердим покриттям, причому 661 сільський населений пункт знаходився від таких доріг на відстані більше 10 км. Твердим покриттям забезпечено 47,8% сільських вулиць, а освітленням – лише 22,0% із них.

Економічна криза стала також причиною значного руйнування мережі культурно-побутових закладів сільської соціальної інфраструктури, об'єктів освітянського, лікувально-оздоровчого та спортивного призначення. У 66% сільських населених пунктів відсутні дошкільні дитячі заклади, у 55,6% пунктів, які мають дітей віком 7-17 років, – шкіл. Причому 60,5% сільських населених пунктів, які не мають дошкільних дитячих закладів і 67,0% пунктів, в яких відсутні

школи, знаходяться на відстані – відповідно від 3 до 10 км від населених пунктів, де ці заклади є. За останні дев'ять років на 11,7% скоротилася кількість діючих за призначенням шкіл. Що стосується охорони здоров'я, то 27,0% сільських населених пунктів не мають лікувальних закладів та пересувного обслуговування, 58,8% – знаходяться на відстані від 3 до 9 км, де такі заклади є. Станом на 1 січня 2014 року в сільських населених пунктах діяла 221 лікарня, 13,5 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів, що менше проти 2005 року – відповідно на 519 і на 1,2 тис.; 18,8% лікарень, 21,8 – амбулаторій, 22,2 – фельдшерсько-акушерських пунктів, 9,7% станцій швидкої допомоги потребують капітального ремонту.

У сільських районах практично відсутня служба швидкої допомоги, не розвинута мережа аптек, а у діючих – різко зросли ціни на ліки, не укомплектовано заклади медичним персоналом, передусім через незадовільні матеріальні й побутові умови. Забезпеченість сільських жителів лікарями в 1,5-2 рази нижча, ніж сільських. Навантаження на одного дільничного лікаря на селі становить 4-5 тис. жителів проти 1,5-1,7 тис. осіб у місті. Все це негативно впливає на організацію забезпечення здоров'я селян і є однією з причин того, що, починаючи з 1990 року щорічний коефіцієнт смертності на 1000 наявного населення у сільській місцевості фактично на понад п'ять пунктів вищий, ніж у міській місцевості.

Не відповідає сучасним вимогам матеріально-технічна база культурних установ через низький платоспроможний рівень селян, у більшості з них втрачено інтерес до існуючих форм проведення дозвілля й відпочинку. У зв'язку з цим, а в основному через відсутність необхідного фінансування, почався процес скорочення мережі клубів, будинків культури, бібліотек і кіноустановок. Порівняно з 2005 роком кількість населених пунктів, на території яких знаходилися клуби й будинки культури, бібліотеки, кіноустановки, зменшилася – відповідно на 1,3, 2,8% і майже в три рази. Серед усіх сільських населених пунктів не мають клубів та будинків культури 42,3%, бібліотек 49,1%. Крім того, потребують капітального ремонту

40,2% клубів і будинків культури, 22,9 – бібліотек, 19,2 – кіноустановок, відповідно 4,5; 1,2 і 1,2% знаходяться в аварійному стані.

Припинили роботу чимало аматорських об'єднань, творчих колективів, гуртків та інших клубних формувань. Скорочуються штати цих установ, сільські бібліотеки одержують мізерні кошти на комплектування бібліотечного фонду. Під загрозою припинення своєї діяльності опинилися парки культури й відпочинку, дендропарки. При входженні у ринкову економіку в галузі культури за сучасних умов мають місце негативні явища і тенденції, пов'язані з комерційною діяльністю. При цьому знижується рівень культури, звужується перелік видів культурної діяльності.

Багато невирішених проблем й у сфері побутового обслуговування сільського населення. Нині перелік побутових послуг налічує понад 800 видів. Проте із 36 основних видів послуг жителям села надається лише п'ять-сім. Останніми роками спостерігається тенденція до згортання сільської мережі побуту. Станом на 1 січня 2014 року 99,3% населених пунктів не мають будинків побуту, 99,3 – комплексних приймальних пунктів, 98,0% – інших підприємств служби побуту. Внаслідок некерованого та стихійного проведення реформ у сфері побуту, а також передачі підприємств служби побуту до комунальної власності, обсяг надання послуг населенню різко зменшився. Мають місце й певні зміни в її структурі. Стримувальним фактором розвитку служби побуту на селі є слабка матеріально-технічна база, низька забезпеченість кваліфікованими кадрами; 13,6% будинків побуту потребують капітального ремонту, із них – 50,0% у Чернігівській, 40,0 – у Дніпропетровській, 33,3% – у Сумській областях, а в Тернопільській, Херсонській, Рівненській областях – відповідно 42,9; 25,0; 18,2% будинків побуту знаходяться в аварійному стані.

Значно відстають від існуючих потреб і темпи розвитку торгівлі в сільській місцевості. Торговельна мережа представлена в основному дрібними магазинами з обмеженим асортиментом продовольчих та промислових товарів, 22,3% сільських населених пунктів

не мають стаціонарних торговельних закладів, майже 16% розташовані в пристосованих приміщеннях, 2,8% потребують капітального ремонту.

Отже, нинішній соціальний стан українського села знаходиться в критичній фазі, яка тягне за собою дестабілізацію всього народногосподарського комплексу. Основними причинами такого стану є недостатня увага державних органів до проблем села, розвитку сільських територій, повільного, а в ряді випадків незадовільного проведення реформування аграрного сектору, критичного стану в соціальній інфраструктурі.

Практично зруйновано організаційний механізм державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури на селі. Бюджетні асигнування на утримання закладів соціальної сфери у сільських поселеннях значно скоротились і не забезпечують їх нормального функціонування. При цьому спостерігається значна нестача виділених у бюджеті коштів на соціальний розвиток сільських населених пунктів. З передачею об'єктів соціальної сфери на бюджетне фінансування місцевих органів самоврядування ситуація не змінилася – у них відсутні для цього кошти. В той же час переважна більшість нових організаційно-правових формувань, фактично всі агрохолдинги самоусунулися від фінансування соціальної сфери села.

Для здійснення заходів щодо відродження й розвитку українського села, насамперед, необхідно подолати нинішній стан у соціальній інфраструктурі та головне — усунути причини, які зумовили її занепад. Тут важливого значення набуває досягнення збалансованих міжбюджетних відносин, поєднання виділення фінансових ресурсів із державного бюджету й коштів із місцевих бюджетів. Причому необхідно досягти таких обсягів асигнування, які забезпечать усі потреби розвитку соціальної інфраструктури на селі. Для цього потрібна реальна підтримка держави щодо бюджетного інвестування відновлення та розвитку соціальної сфери на селі в обсягах, передбачених Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві".

Подальший розвиток галузей соціально-культурного й побутового призначення потребує створення нових формувань, які б певною мірою забезпечували сільське населення соціальними послугами у ширшому асортименті та якості. Формування й ефективно використання системи організаційно-економічних форм і методів відтворення умов життя сільського населення повинно стати складовою частиною аграрної політики держави.

Соціально-економічна криза в Україні зумовила несприятливі демографічні передумови відтворення сільського населення, внаслідок чого відбулося погіршення демографічного потенціалу, накопиченого попередніми поколіннями. За період з 1991 по 2014 рік чисельність сільського населення зменшилася на 2,7 млн осіб. Кількість населених пунктів з чисельністю населення понад 500 осіб за цей час зменшилася на 9,6%. На початок 2014 року 17,3% сільських поселень налічували до 50 осіб, майже у 2,5 тис. сільських населених пунктах понад 50% становило населення у віці 60 років і старше. Серед усіх сільських жителів 18,9% – діти віком до 18 років і 22,8% – населення у віці 60 років і старше. Основною причиною кризи демографічного стану на селі є активізація негативних процесів: з одного боку, зростання смертності, розлучень, старіння населення, з іншого – зменшення народжуваності та шлюбності селян.

Якісно нова система організації суспільного життя і побуту селян повинна змінити демографічну ситуацію та негативні тенденції в соціальному розвитку села: формування молодих сімей, зростання народжуваності й зниження смертності сільського населення, особливо дітей і осіб працездатного віку, забезпечення природного приросту населення та припинення процесу депопуляції. В період ринкової економіки здійснювані заходи в аграрній сфері повинні сприяти стабілізації чисельності селянства, оптимізації статево-вікової й професійно-кваліфікаційної структури трудових ресурсів, цілеспрямовано регулювати демографічні та соціальні процеси в сільських регіонах. Посилюється потреба соціального захисту населення. Внаслідок інфляції, постійного зрос-

тання цін і тарифів на соціальні послуги купівельна спроможність сільських жителів зменшується, знижується споживання продуктів харчування, промислових товарів та послуг, безперервно дорожчає вартість життя селян, погіршується їхній життєвий рівень. Діючий пакет соціальних допомог не в змозі зупинити падіння рівня життя сільського населення. Більшість сімей не забезпечені прожитковим мінімумом. З цих причин, передусім для непрацездатних громадян із мінімальними доходами, необхідна цільова грошова допомога. А межа малозабезпеченості має відповідати фізіологічному мінімуму. Створення нормальних соціальних умов – один із головних факторів поліпшення життєвого рівня селян.

Отже, аналіз загальних тенденцій генезису соціально-економічної ситуації на селі дає підстави для відповідних висновків, які є основою щодо визначення стратегічних напрямів відродження й розвитку селянського буття в Україні. При цьому слід виходити із теоретичних засад розвитку суспільного виробництва, його постійних і змінних складових. Якщо чисельність працівників та технічна оснащеність аграрної сфери виробничої діяльності сільськогосподарських формувань характеризуються як змінні фактори, то земля як засіб виробництва в просторовому значенні належить до постійних виробничих чинників.

Процес скорочення сільського населення, його продуктивної частини, поступове зменшення кількісного складу сільської поселенської мережі відбувається історично і ці зміни певною мірою є об'єктивним соціально-економічним явищем. При цьому розширюються та збільшуються вимоги щодо основного фактора діяльності сільськогосподарського виробництва – нарощування обсягів і поліпшення якості продовольчих ресурсів для повного задоволення зростаючих потреб населення й виробництва сировини для переробної промисловості. Це здійснюється на основі інтенсифікації суспільного виробництва, розвитку матеріально-технічної бази системним оновленням спожитих засобів, впровадженням сучасних ресурсозберігаючих машинних технологій в агропромисловій сфері. Альтернативи розвитку цього процесу,

як відомо, немає. Тільки безперервна заміна постійно вибуваючих з аграрного виробництва працівників і техніко-технологічних засобів може забезпечувати відтворення суспільного виробництва. Тому створення й розвиток вітчизняної сільськогосподарської машинобудівної індустрії набуває стратегічного значення у розвитку всього народногосподарського комплексу країни.

В основу розроблення довготермінової стратегії мають бути покладені теоретичні підвалини щодо створення принципово нової науково обґрунтованої інноваційної моделі структурної перебудови з поетапним формуванням пріоритетів економічного, соціального та екологічного розвитку агропромислового виробництва в державі. При визначенні пріоритетних напрямів здійснення стратегічного курсу щодо структурної перебудови економіки агропромислового комплексу набуває важливого значення істотне посилення її соціальної спрямованості, висування на передній план забезпечення умов всебічного інтелектуального і фізичного розвитку людського капіталу. Йдеться не тільки про докорінну перебудову соціального й економічного змісту сільських поселень, а також про загальний розвиток соціально-психологічної сутності їхніх жителів, про архітектурну перебудову як зовнішнього, так і внутрішнього обліку колишніх сіл, створення нових населених агломерацій.

Сутність соціально-економічної, техніко-технологічної й архітектурно-композиційної забудови, нового змістовного наповнення агломераційних поселень полягає у прагненні досягти об'єднання в одне ціле населених пунктів, пов'язаних між собою інтенсивними господарськими, трудовими, організаційно-технологічними та культурно-побутовими зв'язками. Агломераційні формування відображають територіальну концентрацію аграрного і промислового виробництва, спрямовану на розташування виробничо-технологічних, житлово-побутових, адміністративно-культурних, освітянсько-оздоровчих секторів суспільного життя в межах існуючих нині сільських територій.

Формування й розвиток комплексних агропромислових агломерацій має здійснюватися водночас із соціальним їхнім розвитком.

Тільки забезпечення всіх категорій працівників нових виробничих структур належними житлово-комунальними умовами, сучасним медичним обслуговуванням, культурно-освітянськими закладами дасть можливість одержання необхідних успіхів у кожному виробничому секторі. Розв'язання цього важливого завдання можливе за умов кадрового забезпечення, підготовки кадрів необхідно розпочати вже в ближчій перспективі.

Мова йде про створення нових форм територіальної концентрації аграрного і промислового виробництва у поєднанні з гармонійним розвитком культурно-освітянських та соціально-побутових надбань людської спільноти.

Формування нових територіально-поселенських агломерацій повинно здійснюватися на засадах застосування перспективних матеріально-ресурсних засобів та інноваційних технологій. У зв'язку з цим необхідне поглиблення теоретико-методологічних досліджень створення і функціонування агропромислово-соціальних агломерацій, розробки проектів практичної реалізації виробничо-соціальної перебудови українського села.

Поглиблений аналіз історизму становлення й розвитку агропромислового виробництва, формування та розвитку сільської поселенської мережі, її соціального наповнення є підставою для обґрунтування на довготривалий період перспективних напрямів докорінної перебудови цієї надзвичайно важливої сфери суспільного буття. Основною сутністю визначення стратегії розвитку агропромислових галузей як складових народногосподарської системи країни повинен бути комплексний характер розв'язання проблем, насамперед, економічних, соціальних і екологічних. Їхня важливість потребує розв'язання не в черговому порядку – спочатку економічні, а потім соціальні, а вимагає надати кожній із них пріоритетного значення, при цьому позачерговість здійснення відповідних заходів протягом довготривалого часу.

Нинішній стан українського села, його соціально-економічної інфраструктури, культурно-побутові умови життя населення ви-

магають здійснення невідкладних і разом із тим радикальних організаційно-економічних, техніко-технологічних, а також політично-правових державних заходів, спрямованих на докорінні зміни у розвитку сільської поселенської мережі, на цілковиту перебудову у свідомості суспільства ролі та значення сільської категорії населення як у сучасній, так і в стратегічній перспективі формування високоцивілізованої держави.

Висновки. Критичний стан соціальної сфери села вимагає проведення продуктивної державної аграрної політики як потужного чинника не тільки економічного, але й соціального розвитку сільських територій, створення повноцінного соціально-життєвого середовища в сільській поселенській мережі. Водночас із ряду об'єктивних і суб'єктивних причин на селі відбувся глибокий соціальний занепад, який пояснюється, передусім, прорахунками в проведенні державної аграрної політики, відсутністю необхідних джерел фінансування, а також належного контролю за виконанням законодавчих та нормативних актів із питань соціального розвитку села.

Село старіє, деформується його вікова й статева структура, прогресують депопуля-

ційні процеси, відсутній природний приріст сільського населення. Надто повільно формується соціальна інфраструктура.

Розв'язувати проблеми збереження сільських населених пунктів і трудових ресурсів у них створенням соціальної, виробничої, інженерної структури необхідно в тісній взаємодії міста й села, формуванням сільських поселень із використанням природних ресурсів і ресурсів міського соціуму.

У формуванні соціальної сфери життєдіяльності трудівників села необхідно впливати не тільки на фактор, який знаходиться в мінімумі, але й на опосередковані його фактори. Разом із тим не можна не враховувати переважного впливу того чи іншого фактора на відновлювальному етапі розвитку села і зв'язаного з цією перевагою тих чи інших потреб по мірі фізичного й духовного становлення індивідуума. Проблема соціального розвитку села може бути успішно розв'язана при врахуванні дії усіх соціально-економічних факторів у їхньому діалектичному поєднанні та взаємозв'язку, тобто при системному підході до впливу комплексу потреб і планування заходів щодо їх повнішого задоволення.

Список використаних джерел

1. Булавка О.Г. Соціальна паспортизація України – основа розвитку сільських територій / О.Г. Булавка // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 78.
2. Дієсперов В.С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності / В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 56-65.
3. Малік М.Й. До питання сталого розвитку сільських територій / М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51-55.
4. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : моногр. / О.І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2009. – 344 с.
5. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем / [за ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка, М.Й. Маліка та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 40 с.
6. Праця України у 2013 році. Стат. зб. – К.: ТОВ Вид-во „Консультант”, 2014. – 336 с.
7. Саблук П.Т. Наукові (економічні) центри розвитку сільських територій в управлінні аграрною економікою / П.Т. Саблук, Л.І. Курило // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 51-56.
8. Славкова О.П. Розвиток сільських територій: теорія, методологія, практика / О.П. Славкова. – Суми, 2010. – 330 с.
9. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. зб. – К., 2014.
10. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво, менеджмент) : моногр. / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка та ін. ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2012. – 642 с.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2015 р.

*